

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ СЕМАНТИКИ ПОХІДНИХ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ з суф. *-č/-šč-in(a)

У статті розглядаються культурологічні особливості вживання похідних іменників з суфіксами *-čin(a), *-ščin(a) в слов'янських мовах. Ці морфологічні варіанти праслов'янського суфікса *-in(a) формально підпорядковуються фонетичним законам слов'янських мов, утворюють лексеми, що близькі або відмінні за значенням, наділені різними стилістичними ознаками і виражають специфічні реалії побуту, суспільного життя й культури.

Ключові слова: слов'янські мови, лексика, словотвір, суфікс, семантика

Праслов'янський суфікс *-ina активно функціонує в сучасних слов'янських мовах й має розгалужену семантичну парадигму, на його основі унаслідок певних змін, що підпорядковуються внутрішнім фонетичним та морфологічним законам окремих слов'янських мов, утворилося багато морфологічних варіантів. Деякі форманти серед континуантів праслов'янського суфікса *-ina властиві словотвірним системам лише окремих мов. Специфічними на загальнослов'янському тлі є українські суфікси -чин(а), -щин(а), білоруські -шчын(а), -чын(а), російські -чин(а), -щин(а). Ці форманти мають спільне походження й близьке формальне вираження відповідно до фонетичних законів кожної з цих мов, утворюють цілий ряд тотожних за значенням слів. Однак, вони часто неоднаково реалізують свої словотвірні функції; похідні, утворені за їх допомогою, іноді мають відмінне значення, різні стилістичні ознаки та виражають специфічні реалії побуту, суспільного життя й культури.

Суфікс -чин(а) в українській мові виділяється в іменниках жіночого роду на позначення: 1) дії або її наслідку за мотивувальним дієсловом (*складчина*); 2) суспільно-політичного явища, ідейної течії, які характеризуються тим, що назване мотивувальним словом (*гайдамаччина, козаччина, кріпаччина, солдатчина*); 3) назв країн та територій (*Німеччина, Словацьчина, Туреччина, Донеччина*); 4) збірності (*мертвеччина, вояччина*); його відповідники – р. -чин(а) (*складчина, заст. солдатчина, азиатчина, Вологодчина, Новгородчина*); бр. -чын(а) (*салдатчына, гарлахвачына, Брестчына, Нямецчына, Турэчычына*); це східнослов'янський суфікс, який активізувався в сучасний період (у російській мові іменники з цим суфіксом мають переважно розмовно-побутовий, неофіційний характер), він утворює відад'єктивні іменники від основ на -ськ(ий)/-цьк(ий); виник у результаті перерозкладу твірної основи та взаємодії суфіксального елемента -к- (> -ч-) основи з суфіксом іменників жіночого роду -ин(а); фонетичний варіант суф. -щин(а) [1: 143, 156; 2: 67, 85–86; 3: 249; 4: 253–254; 5: 166, 175, 180].

Суфікс -щин(а) в українській мові виступає в іменниках жіночого роду на позначення: 1) суспільно-побутових явищ, пов'язаних з тим, що назване мотивувальним іменником або прикметником (нерідко з негативним відтінком) (*канцелярщина, нелегальщина,*

земщина, панщина, хutorянина); 2) ідейних або політичних течій, суспільного явища, що мотивуються власними іменами історичних діячів, літературних героїв тощо (*коліївщина, толстовщина, маніловщина*); 3) територій, адміністративних одиниць, країн (*наддніпрянина, слов'янина, гетьманщина, Київщина, Полтавщина, Угорщина*); 3) абстрактного поняття, що характеризується ознакою, названою мотивувальним прикметником (*банальщина, бувальщина*); 4) конкретних предметів, які характеризуються мотивувальним прикметником (*батьківщина, діdivщина, тестівщина*); його відповідники – р. -щин(а) (*барщина, панщина, гетманщина, обывательщина, Тамбовщина*); бр. -штын(а) (*групаўшчына, ваеншчына, мінуўшчына, Мінішчына, Віцебшчына*); ч. -štin(a) (*česťina, bulgarština, ruština*); слц. -čin(a) (*slovenčina, srbčina*); болг. -щин(а) (*простащина, свинщина*); м. -штин(а) (*јунаштина, царштина*); с. -штин(а) (*болешина, госпоштина, лукаштина, штокаштина*); хорв. -štin(a) (*boleština, gospoština, lukavština, štokavština*); слн. -ščin(a) (*dediščina, pokorščina, slovenščina, najemščina, kupščina*); – псл. *-ščina утворював відсубстантивні та видал'єктивні іменники за конкретним та абстрактним значенням (назви суспільно-побутових явищ, ідейних напрямків, назви мов, майнових стосунків тощо); виник у пізньопраслов'янській період внаслідок перерозкладу основ та взаємодії давнього форманта *-ina з елементами твірної основи *-isk-/*-išč-. [1: 126, 154, 156, 163; 2: 85–86, 115; 3: 249; 4: 253–254; 5: 175, 180].

Деякі утворення з цими суфіксами відображають збережену в колективній пам'яті народу інформацію про особливості духовної й матеріальної культури, що реалізуються в моделях мислення, у поведінці, у системі етичних і естетичних цінностей, звичаях, обрядах, побуті.

У сучасній українській мові суфікси -чин(а), -щин(а) утворюють іменники на позначення дії або її наслідку, побутового явища (*складщина* „внесення грошей, продуктів і т. ін. на яку-небудь спільну справу кількома або багатьма особами, а також те, що зібране таким способом” [6: 1055]; *дарівщина* (застаріле слово, зафіксоване на Харківщині) „даровизна”: „Ми на дарівщині житимемо” [7: 358]; суспільно-політичних явищ (*Гайдамаччина* „у XVIII ст. національно-визвольний рух проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні” [6: 178], *Козаччина* „доба в історії України (друга половина XV–XVII ст.), коли козаки вели визвольну боротьбу проти шляхетської Польщі й турецько-татарських загарбників” [6: 443], *кріпаччина* „система суспільних відносин у добу феодалізму, за якою поміщик мав право на особу, працю й майно підлеглих йому селян-кріпаків” [6: 474], *солдатчина* (застаріле слово) „солдатська служба” [6: 1073]), назви територій, які мотивуються назвами головних населених пунктів (*Вінниччина, Донецщина, Київщина, Білоцерківщина*), назви територій компактного проживання етнічних груп українців у Карпатах (*Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина*); назви країн (*Німеччина, Словаччина, Туреччина, Угорщина*); найменування збірності, сукупності предметів, переважно із зневажливим відтінком (*вояччина* „агресивні військові кола” [6: 166]). Деякі лексичні одиниці мають розгалужену семантику й позначають особливі для української мови й культури поняття. Зокрема, маємо дві фонетичні форми з неодноковим значенням: *батьківщина* і *Батьківщина*. Властиве сучасній мові *Батьківщина* „країна, стосовно людей, які народилися в ній і є її громадянами; вітчизна; місце народження” [6: 46] виникло на ґрунті первісного *батьківщина* „спадок від батька” [6: 44], яке фіксується в пам'ятках XVII ст.: „*Казалисмо записат дворь дитяти небожчика Грицка, яко батковщина*” [8:

44]. У словнику за редакцією Б. Грінченка слово *батьківщина* подано у двох значеннях: 1) „спадок від батька”: 2) „родинне майно” [8: 33]. Слово активно вживалося на початку ХХ ст.: „Яким згинув... Його батьківщина й материзна тепер у мене, – це більша частина нашого маєтку” (М. Коцюбинський) [9: 651]. Зміни суспільних майнових відносин зумовили витіснення його з ужитку й активізацію сучасного варіанта *Батьківщина*, синоніми слова *Вітчизна*.

У сучасній білоруській мові суфікси -чин(а), -шчин(а) утворюють іменники на позначення побутових явищ (*дарэмшчына* (заст.) „даровизна, дарівщина”, *дармаўшчына* (розм.) „тс.” [10: 122]; *складчына*; суспільних явищ (*бульваршчына*, *групаўшчына*, *казёнішчына*, *канцэлярышчына*, *кампанейшчына*, *крымінальшчына*, *падзёнішчына*, *літэратурышчына*), серед яких є утворення від прізвищ літературних героїв, що виникли під впливом відповідних одиниць російської мови й культури (*абломаўшчына*, *манілаўшчына*); назви організацій (*маладнякоўшчына* < „Маладняк”); ідеологічних або політичних напрямків, де твірними виступають як загальні, так і власні назви, прізвища політичних діячів (*ваенішчына*, *керанішчына*, *пiлсудчына*); узагальнені або збірні назви осіб (*лакейшчына*, *папоўшчына*, *паліцэйшчына*); найменування абстрактних понять (*мінуўшчына*); назви країн (*Нямеччына*, *Турэччына*); територій, які мотивуються назвами міст, центрів областей і районів (*Мінішчына*, *Віцебшчына*, *Гомельшчына*, *Кармяншчына*, *Навагрудчына*, *Брэстчына*) [3: 249].

При переважуючих семантичних збігах одиниць української та білоруської мов, в окремих випадках можна спостерігати певні розходження. В українській мові слово *даремщина* „дарівщина” застаріло, так само, як і значення твірного прикметника *даремний* „подарований, безоплатний” [7: 358]; примітно, що в староукраїнській мові він виступав зі значеннями „даровий (безплатний); безрезультатний, марний” [11: 174]. У сучасній українській мові слово *даремний* виступає лише зі значенням „марний; безпідставний, непотрібний” [6: 214]; звуження його семантики сталося, очевидно, через те, що подароване часто виявлялося зайвим, недоречним, непотрібним.

У сучасній російській мові лексичні одиниці з суфіксами -чин(а), -шчин(а) вживається переважно в публіцистичних та художніх текстах. Вони є неофіційними назвами областей та окремих територій Росії, Білорусі, України й Казахстану (*Новгородчина*, *Вологодчина*, *Брестчина*, *Смоленщина*, *Орловщина*, *Гродненщина*, *Полтавщина*, *Кустанайщина*), зрідка вони мотивуються також назвами рік (*Донщина*), етнонімами (*Гуцульщина*) [5: 175]. Очевидно, ці одиниці виникли й функціонують під впливом українських і білоруських відповідників. У попередні історичні періоди подібні структури були більш поширеними, особливо в розмовному мовленні, вони позначали різні побутові, суспільні явища, ідейні течії: *иностраницина*, *кустарщина*, *компанейщина*, *слыхальщина*, *солдатчина*, *обломовщина* [4: 253–254], *безалаборщина* „бестолочь” [12, т. I: 97], *иноземщина* „все вообще иноземное, иностранное, чужое” [12, т. II: 40], *казенщина* „все казенное, казне принадлежащее” [12, т. II: 66], *видальщина* „виданое, бывалое дело” [12 т. I: 219], *заедальщина* „всякое неправое стяжание; неправый стяжатель” [12, т. I: 520], *сидельщина* „домосидная казачья служба; домосидные казаки” [12, т. IV: 57], *барщина* „вотчина, барское имение; все барское вообще; панщина, работная повинность крестьян владельцу, обязательные работы” [12, т. I: 89]; ця одиниця входить до багатьох прислів'їв і приказок: „*На барщину иду, на солнышко гляжу*”, „*Нужда учит, а барщина мучит*”, „*Ты*

мне тошней барицины”, „Бредет нога по ногу, словно на барицину”, „На себя работа не барицина”, „Монастырщина, что барицина”; *бывальщина* „что было, случилось, рассказ не вымышленный, а правдивый; старина”: „Бывальщину слушать лучше сказки” [12, т. I: 175]. Траплялися запозичення з української мови – *панщина* „барщина, работа на помещика”: „Панщины не переработает”, „И на том свете будет панщина: станем под палов дрова подкладыть” [12, т. III: 15]. Окремі лексичні одиниці у словнику В. І. Даля, як бачимо, проілюстровано колоритними фразеологічними одиницями, які сучасне мовлення безжально втрачає з об’єктивних причин, проте вони залишаються яскравим відображенням історичних реалій та міжкультурних взаємин.

У західних та південних слов’янських мовах, на відміну від східнослов’янських, континуанти праслов’янських суфіксів *-čina, *-šćina виступають на позначення мови, діалекту говірки тощо: ч. -štin(a) (*čeština, bulgarština, ruština*); слц. -čin(a) (*slovenčina, srbčina*); с. -штин(a) (*екавитина, утокавитина*); хорв. -štin(a) (*ijekavština, štokavština*); слн. -ščin(a) (*slovenščina, makedonščina*).

На прикладі одного сегмента лексичних систем близькоспоріднених мов можна переконатися в суттєвих відмінностях між ними на рівні структури слова, його семантики, стилістичного застосування та специфічного відображення мовної картини світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов’янських мов / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – 596 с.
2. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М.А. Жовтобрюха. – К.: Наук. думка, 1979. – 408 с.
3. Беларуская граматыка у дзвю частках. Частка 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Славаутварэнне. Націск. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.
4. Грамматика русского языка. Том I: Фонетика и морфология. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 720 с.
5. Русская грамматика. Том I: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Изд-во „Наука”, 1980. – 784 с.
6. Словник української мови / Кер. В. В. Німчук та ін. / Відп. ред. В. В. Жайворонок. – К.: ВЦ „Просвіта”, 2012. – 1320 с.
7. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах (надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотоспособом). – Том I. – К.: Є. Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Книга 1. / Упорядники: В.В. Німчук, Г.І. Лиса / Відп. ред. В.В.Німчук. – Київ–Нью-Йорк, 2002.– 512 с.
8. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2000. – 960 с.
9. Півторак Г.П., Скопненко О.І. Білорусько-український словник; За ред. Г.П. Півторака. – К.: Довіра, 2006. – 723 с.
10. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Випуск 1–14. –Львів, 1994–2008.
11. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 тт.– М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007.

Марченко Т. Я., канд. филол. наук
Институт языковедения им. А.А. Потебни НАН Украины, Киев

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ СЕМАНТИКИ ПРОИЗВОДНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ З СУФ. *-Ā/-ŠĀ-IN(A)

*В статье рассматриваются культурологические особенности употребления производных имен существительных с суффиксами *-Ā(a), *-šĀ(a) в славянских языках. Эти морфологические варианты праславянского суффикса *-in(a) получают формальное выражение, которое соответствует фонетическим законам конкретного языка, образуют близкие или различные по значению лексеми, и такие, что имеют разные стилистические признаки и обозначают специфические реалии быта, общественной жизни и культуры.*

Ключевые слова: славянские языки, лексика, словообразование, суффикс, семантика

Marchenko T.Y., Ph.D (Linguistics)

O.O. Potebnia Institute of Linguistics of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

CULTUROLOGY PARAMETRES OF SEMANTICS OF DERIVATIVES WITH SUFFIXES *-Ā/-ŠĀ-IN(A)

*The article deals with a comparative analysis of linguistic statements on the word formation of the Ukrainian derivations with the Protoslavlic suffixes *-Ā(a), *-šĀ(a) in comparison with formatives with the same suffixes of others Slavonic languages of three groups: East Slavic, West Slavic and South Slavic; furthermore, it treats linguistic features throwing some light upon a specific status of some suffixes as well. It is why, a full attention is paid not only to the question of suffixes having a specific functional meaning for denoting various subject and object, that traditionally represent an economic and cultural environment for people's work and living, but also to the distribution of the suffixes according to the individual semantic paradigm. A distinction between objects some action seems to exercise an important influence on choosing between the suffixes for the purpose of the word forming of a given word in either language. In addition, it can be clearly found out, that the roots of all Slavic suffixes in question, can be traced back to Protoslavlic.*

Key words: Slavic, Lexica, Word building, Suffix, Semantics